I

Василіянин о. Софрон Телесницький мав у Дрогобичі, особливо серед отців василіян, славу гумориста. То — чесна, щира, одверта душа, що в кожде товариство вносить якийсь подув легкості, невимушеної свободи, якусь погідність та веселість. Зачне щось оповідати, то хоч І не садиться на дотеп, як се чинять інші, а проте відразу вводить усіх у добрий гумор, викликає веселість і сміх там, де сама річ, здавалось би, не виявляє нічого смішного. Така вже якась золота душа в тім непоказнім, худім і, бачилось би, радше до меланхолії, як до веселості, наклінним чоловіці.

Така слава попередила о. Телесницького ще, мабуть, перед його приходом до Дрогобича, і він умів піддержати її й потім. Коли ми, діти-школярі, скінчивши другий клас, мали роз'їжджатися на вакації, наш улюблений учитель і повірник, катехит о. Красицький, сказав нам:

— Ну, на другий рік будете мати господарем класу о. Телесницького. Золота душа! Буде вам добре з ним. Одного лише боюся, щоб ви, такі урвителі, не надуживали його доброти та не розвезлися, як циганські пуги.

— Ні-ні, ми сього не зробимо! — кричали ми радісно і в тій щасливій надії роз'їхалися до домів.

Слідуючого шкільного року третій клас нормальної школи був незвичайно численний. По інавгураційнім богослуженні нас завели до великої кімнати, цензор Заяць порозміщував нас у лавках відповідно до росту — менших напереді, а більших назаді; одна лавка, що стояла окремо за залізною піччю, боком до всіх інших, лишилася порожня. Ми й не допитували в цензора, чому се так. Ми недарма були третьокласники і знали, що се по давно заведеному ще єзуїтами звичаю "осляча лавка", так сказати, карна колонія класу. Кому-то доведеться заселити її? Та я сумніваюся, чи хто з нас у ту хвилю думав про се. В класі було шумно,

весело; вакаційне повітря ще не вивітрило з наших голов, а до того надія на такого доброго господаря класу окрилювала дитячі серця. Ми розмовляли, сміялися, деякі ходили посередині, і навіть сам цензор Заяць відложив набік свою звичайну повагу, тим більше, що він властиво й не був іще офіціально іменований цензором, бо се залежало від нового господаря класу.

Ось заголосив плаксивим голосом дзвінок, оповіщаючи початок години, залопотіли в коридорі поквапні кроки якихось запізнених школярів, почулися якісь крики, стукання дверима, і в класі залягла тиша. Чути було клекіт торгового дня на близькій торговиці, пискливі окрики жидків: "Сьвіже сьи́ріки!", крик поросят та скрип бойківських немазаних, щиродерев’яних возів, які славились тим, що в них нема ані одного цвяшка залізного. Діти в класі вже не важились говорити голосно, ані ходити з лавки до лавки; де-де чути ще веселі шепти, притишене хихотання, шелест перевертаних книжок; лише цензор Заяць міреним кроком ходить посередині та глядить, чи всі сидять у такім порядку, як він посадив їх.

— Книжки під лавку! Руки на лавку! — командує він. — Пст! Тихо! Ідуть уже!

Чути в коридорі голосне, мірене стукання кроків, і то не одної, а двох пар ніг. Ближче, ближче до дверей нашого класу... ось нараз відчиняються двері. Входить наперед заживна постать ректора о. Барусевича, з круглим, пухким, але поважним лицем, а за ним висока, худа, дошкувата фігура з широким, видовженим якось наперед, мов конячим, лицем, чорним, мов щітка, наїженим волоссям, низьким чолом, широким ротом та недбало виголеним підборіддям, на якому видно було стернянку чорного, твердого волосся. На фігурі чорна ряса, переперезана чорним широким поясом, але роблена якось мов не на його міру, здавалося — заширока на нього, так що його худе тіло телімбалося в ній, мов доспіле горохове зерно в розбухлім, зеленім іще стручку. Лице фігури робило якесь жалісливе враження не то голодного, не то хорого чоловіка. Джерела веселості, тої, що пливе з

доброго, чоловіколюбного серця і так і бризкала з кождого позирку, кождого руху, кождого слова нашого катехита о. Красицького, в лиці нового нашого вчителя ми не завважили ані сліду.

— Ну, хлопці! — промовив о. ректор, велівши нам сісти; говорив, розуміється, по-польськи, бо се тоді, nota bene*, ще за так званої германізації (се, що тут оповідаю, діялося в 1864 році) була — не знаю, чи згори наказана, чи з власної привички заведена — урядова мова в школі оо. василіян. — Маєте тут нового вчителя і господаря класу, о. Телесницького. Буде вас учити польської, руської й німецької мови, рахунків та співу. Слухайте його, будьте пильні та чемні, аби мені не потребував жалуватися на вас. Я знаю, ви хлопці порядні і не будете робити йому прикрості. Ну, отже! — І з сим словом, яке від біди мало заступати німецьке "also"*, що ним о. Барусевич любив сипати що хвиля в своїй звичайній, байдуже, чи польській, чи руській, розмові, він подав руку новому вчителеві, супроводив його до ступнів "градуса" — підвищеної дощаної платформи, на якій стояла з одного боку, ближче дверей, учительська кафедра, а з другого, ближче вікна, чорна таблиця, — і відповівши кивком голови на наш поклін, виявлений повстанням із місць, вийшов із класу.

II

— Ну!

Се було перше слово, яке ми почули з уст о. Телесницького. Ми зирнули на нього. Стояв на градусі, високий, тонкий, мов віха на окопі; поли його довгої ряси розвернулися, і під нею видно було чорні, брудні штани, впущені в високі холяви чобіт. І хоча голос його був якийсь прикрий, горляний, і хоча в його лиці не видно було ані сліду веселості, то проте ми, упереджені про його гумористичну вдачу, всі в один голос зареготалися радісним, дитячим сміхом.

Лице о. Телесницького почервоніло. Він зирнув по собі, закинув полу своєї реверенди, а потім, зирнувши остро по класу, озвався:

— А то що? Чого смієтесь?

Ми затихли.

— Хіба я вам позволив сміятися? Хто вам позволив сміятися? — допитував він, остро позираючи по класу.

Ми мовчали, але не почували страху. Після веселих годин о. катехита, на яких бувало повно жартів та сміхів, ми не вірили, щоб новий учитель міг уважати наш сміх якимось злочином.

— Я тут господар класу! — мовив він з повагою, яка декому з нас могла видатись навіть дуже гумористичною. — Пам’ятайте собі. На моїх годинах маєте лиш тоді сміятися, коли я вам скажу, і тоді плакати, коли я вам скажу. Розумієте?

Дехто в класі всміхався.

— Halt!* Ти там! Як називаєшся? — скрикнув о. Телесницький до одного такого сміхуна.

Ученик сказав своє ім’я й прізвище.

— Ти чого смієшся?

— Я не сміюся.

— Як то ні? Адже я бачив!

— Я нехотячи.

— Нехотячи? Ну, сідай! А на другий раз пильнуй своєї "хотячи", бо я заставлю тебе нехотячи й заплакати.

Почався звичайний порядок першої години: укладання каталога, знайомлення вчителя з учениками, розсаджування по місцях. О. Телесницький зрештою щодо сього остатнього пункту наразі приняв розсадження, доконане цензором Заяцем, причім затвердив його також на цензорстві.

— Ну, а тепер перейдемо до книжки! Насамперед німецьке.

Ми всі повиймали книжки. Вчитель викликав учеників за чергою і велів їм читати з книжки по два-три речення. Сам він тим часом широкими кроками ходив по класу, вимахував руками, кивав головою, а коли хто помилився в читанні, підхапував насмішливо помилку, повторяв її на різні лади, стараючися довести її ще більше до карикатури.

— Ага! Der Géssell! Der Gésell! — кричав він. — А може, там є der Gisell, der Gósell, der Gásell, га? Ану, подивися!

— Ні, нема, тілько der Gésell.

— Тілько der Gésell! Га-га-га! То диво. А може, там є der Geséll?*

Хлопець, що досі не знав, чого зупиняється о. учитель при сьому слові і чого хоче від нього (він, видно, не мав поняття про те, як акцентується німецьке слово der Gesell, і акцентував його польським звичаєм), тепер зирнув заклопотано на вчителя і мовив несміло:

— Та... я не знаю. Може й der Geséll.

— А видиш! Нарешті доглупався! Ну, отже: der Geséll! Читай далі.

Коли б ми були старші та й розумілися на психології, ми були би швидко зміркували, що головним, а може й єдиним елементом гумору о. Телесницького була іронія, той гризький плин, що тече з жовчевого успособлення, з невдоволеної, чимось покривдженої або упослідженої вдачі, з хорого організму або з хорої душі. Ми, розуміється, тоді не вміли назвати того, але швидко почули своїми дитячими душами, що гумор о. Телесницького — то не для нас страва, що в ньому криється щось злобне та завидюще, щось таке, як той демон, що ніччю кидається під ноги пішохода і звалює його на землю або стромляє кимаччя між колеса біжучого воза, щоб або віз перевернувся, або колесо зламалося. Сей злобний, оприскливий гумор, що вибухав радістю лиш тоді, коли хтось із нас сказав дурницю, не піднімав наших дитячих душ, але здавлював, гальмував та душив їх. Та се були лише початки, зглядно невинні початки. Далі прийшло зовсім не те.

III

Перші дні шкільної науки йшли сяк-так. О. Телесницький кричав, сердився іноді, говорив кпинами та насміхами там, де би треба було пояснень та добродушної терпливості, але лекції проходили спокійно. Ми привикли до немудрих учителів, до василіянських новаків та панотців, що замість пояснень часто мали "паци", а замість добродушної терпливості різки, — і о. Телесницький міг видатися нам зовсім не гіршим, а навіть подекуди ліпшим від інших.

Правда, своєї слави як гуморист, як забавний учитель він поки що не виправдив. Навпаки, він робився день від дня якийсь похмуріший та понуріший. Здавалося, що він хорий, що йому чогось не стає; його лице видавалося іноді аж жовтим. Часто в хвилях сердитості він закусував свої тонкі, безкровні губи і оглядався довкола, немов шукав чогось або когось, на кім би міг зірвати свою злість.

І ще одно. Хоча се був третій клас нормальної, по-теперішньому, людової школи вищого, міського типу і ми ледве дійшли в граматиці до деклінацій та кон’югацій, то все-таки ми, особливо ті, що мали бистріше

око і не дрімали в часі науки, мали не раз нагоду переконатися, що о. Телесницький навіть для сього низесенького ступня розпоряджав замалим засобом знання. Арифметичні задачі, подані в нашім Rechnungsbuch’у*, робили йому трудності; навіть з відмінами слів, з німецькими родівниками та з розрізненнями частей мови він не все вмів дати собі ради.

Одна з таких його помилок привела мене уперве в конфлікт з о. Телесницьким. Ученик, що сидів обік мене, викликаний з німецького, мав перекласти речення: Im Sommer herrscht grosse Hitze*. Він переклав по-польськи: W lecie panuje wielkie gorąco*. Далі йшло речення: In der Hitze spazieren ist schädlich*. Ученик зацукався.

— W go... w gora...

— Ну, що? Як же буде: In der Hitze?

— W gorącem!*

— Як-як?

— W gorącu.

— Га-га-га! Як-як?

— W go... go... gorącości, — пробулькотів збитий з пантелику хлопець.

— Га-га-га! — зареготався о. Телесницький. — Як ти відміняєш, як? Ану, відміняй за порядком!

— Gorąco, gorąca, gorącemu...

Знов вибух реготу вчителя.

— Після якого взірця відміняєш gorąco?

Хлопець не знав, що відповісти. О. Телесницький став перед ним.

— Ну-ну! Після якого взірця? Так, як tato?

— Ні.

— Ну, то, може, так, як мама?

— Ні.

— Так як osioł?

Хлопець скривився. Мовчав, але правою рукою почав утирати собі сльози.

— Ну, що ж, не видобуду з тебе? Осле, але ж gorąco відміняється так само, як zimno. Отже, семий відмінок від zimno як буде?

— W zimnie.

— А від gorąco?

— W go... gorą...

Вірне почуття мови у хлопця бунтувалося против тої паралелі. Він розпучливо озирнувся довкола, нарешті промовив рішуче:

— W gorączce*.

Тут о. Телесницькому не стало терпцю. Він ухопив хлопця за вухо, покрутив його так, що сей поневолі витягнув високе "ай", і крикнув:

— Але ж w gorącie, тумане! W gorącie! W gorącie! Запам’ятай собі се.

Якийсь лихий чи добрий демон спокусив мене підняти руку.

— Ну, а ти чого хочеш? — запитав о. Телесницький.

— Прошу отця професора, gorąco не відміняється, — випалив я.

— Як то не відміняється?

— Gorąco — се не іменник ані прикметник, а лише прислівник, а прислівники не відміняються.

— Так? — протягнув о. Телесницький — A zimno* що таке?

— Так само прислівник.

— A zimno відміняється чи ні?

Я став, мов розбрикане теля, що стукнеться лобом о стіну.

— Відміняється.

— А бачиш! А як же ти перекладеш die Hitze?

— Upał*.

— Га-га-га! — зареготався о. Телесницький. — У́пав! У́пав, у́пав! — і, повторяючи се слово кумедним руським виговором, він бігав, майже скакав по класу. — Га-га-га! У́пав. Ну, будеш ти в мене у́пав! Пам’ятай, віднині ти називаєшся у́пав! І щоб не забув, то сядь собі ось тут! Ану, забирайся з сього місця! Переносися до тої лавки, там коло печі!

І він показав ослячу лавку. А сам побіг до таблиці, вхопив крейду і на боковій стіні тої лавки, на самій її середині написав великими буквами: UPAW.

— Тут маєш сидіти, де твоє нове ім’я написане! Ану, марш!

Я не знав, чи плакати, чи соромитися, чи випрошуватися. Я, сказавши правду, не розумів ситуації і мовчки перенісся на своє нове місце. В класі зробився невеликий гамір; дехто сміявся; інші, видно, також не зовсім добре розуміли, чи се був дотеп, жарт о. професора, чи кара, а коли кара, то за яку провину?

IV

Та десь так за тиждень, за два по початку курсу о. Телесницький виявив вповні свій талант. Се був талант sui generis*, будь-що-будь незвичайний. До його повного заманіфестування допомогла одна, здавалось би, проста і незначна річ. Одного дня під час години, не знати як і відки, в руках о. Телесницького появилася невеличка тростинка. Тонкий, може, на півметра довгий, шматок звичайної іспанської тростини. Ми не бачили, щоб він, у ходячи до класу, мав її в руках. Аж під час годин — здається, під час німецьких вправ — не знати, як і відки, вона появилася у нього. Мабуть, була досі захована в халяві його чобота. Не скажу навіть, щоб ми завважали її появу. Ми всі писали щось під диктандо о. професора, і коли він, диктуючи, зі звичайним своїм розмахом ходив по класі, ми почули легкий свист. Тільки тоді сміліші зирнули на о. професора і побачили в його руці тростинку.

Розуміється, вид сього педагогічного знаряду не був для нас нічим новим. Ми не ахнули, не зупинилися в писанні; навпаки, можна сказати, що сей вид якось навіть немов додав нам більшої охоти до писання, більшого замилування до мудрості, диктованої о. Телесницьким.

Але в самій поставі, в голосі, настрої та успособленні о. Телесницького ми завважили виразну зміну. Він був оживлений, бадьорий; його очі відзискали блиск, його рухи — живість, еластичність та свободу. Від часу до часу він усміхався солодко, очевидно, любувався якоюсь думкою, може, якимись споминами, що будилися в його душі при свисті тростинки. А скінчивши диктування, він підійшов до одного ученика в одній із задніх лавок, глянув на його розкритий зошит і, не кажучи ані слова, хльоснув його з усієї сили по зігнутих до писання плечах.

— Ой-ой-ой! — скрикнув не так, може, з болю, як із перестраху хлопець.

— Га-га-га! — зареготався над його головою о. Телесницький. — А ти як написав vergeben?*

— F-e-r-g-e... — слебезував ученик.

— А фау! А фау! А фау! — навчав о. Телесницький, покріпляючи кожду научку новим ударом тростинкою по плечах.

— Та я вже знаю! Знаю! Знаю! — кричав хлопець.

— Тепер знаєш, але се тобі на завтра, на послізавтра, і присно, і вовіки віком амінь! — зажартував о. Телесницький по-руськи і далі періщив бідного хлопця, а сам реготався, мов божевільний.

— Прошу отця професора! — благав ученик, крутячись на місці, а далі дав нурка і сховався під лавку.

— Зараз вилізь! — кричав учитель.

— Не вилізу, бо отець професор мене заб’ють! — говорив переляканий хлопець з-під лавки.

— Не бійся, вже не буду бити.

Ученик виліз, та в тій хвилі о. Телесницький кинувся на нього, спіймав за волосся і почав товкти його головою до лавки.

— Се за те, що ти ховався! Маєш! Маєш! О, три гудзи на чолі! Маєш мені носити їх до завтра. Га-га-га! Не смій ані змити, ані стерти, щоб я ще завтра бачив їх!

Ми, діти, помертвіли зразу, почувши свист тростинки та ляск ударів. Ми думали, що биття озвірить учителя, розсердить, розлютить його. Але де там! Доконавши сього огидного знущання над хлопчиком, наш учитель був веселий, усміхався, жартував, мало не підскакував, ходячи по класу.

— Отже то, аби ви знали, — говорив він докторальним тоном, немов витягаючи сенс моральний із того, що власне сталося, — що vergeben, verjagen, verzeihen, verleihen* і інші подібні слова мають на початку v, а не f. Хто ще знає таке слово?

— Verdrehen! Verderben! Vermindern!* — лунали голоси з різних лавок.

— Fertig!* — сказав мій сусід із ослячої лавки.

— Га? Що? — схопився о. Телесницький. — Хто то сказав fertig?

— Козакевич.

— Козакевич? Ти? Як пишеться fertig?

— На початку еф.

— А пощо ж ти крикнув?

— Та я не знав, чи воно подібне до тамтих, чи ні.

— Так? То ти будеш мене на сміх підіймати?

І тростинка о. Телесницького знов почала свою педагогічну роботу.

Відтепер о. Телесницький уже не нудився, не жовк та не нидів під час шкільних годин. Він мав пишну забаву, що, очевидно, додавала йому гумору, апетиту й здоров’я. Він входив у клас, мов укротитель диких звірів у клітку, і гуляв поміж нами, як необмежений пан наших тіл і душ. Та вдесятеро чуткіше гуляла його тростинка. То значить, не та перша, маленька, жовта, що показала нам о. Телесницького в його новій ролі. Ся перша не видержала довше двох днів напруженої праці. За нею прийшла інша, блідосолом’яної барви, густо сукувата і значно грубша. Ся була любіша нашому катові, бо її суки причиняли більше болю, від її ударів повставав дужчий крик, писк, лемент, — і о. Телесницький серед того вереску та пекла бігав по класу, регочучись, затираючи руки, підскакуючи та приговорюючи. Він особливо любив острити свій дотеп на прізвищах своїх — не знаю, чи учеників, чи жертв.

— Козакевич! Ти походиш від козаків. Терпи, козаче, отаманом будеш!

І тростинка в роботі, чи була яка причина, чи ні. А що Козакевич був хлопчина малий, слабосилий і мав тоненький, пискливий голос, то при його зойках о. Телесницький реготався і жартував:

— Ов, ти, мабуть, не від козаків походиш, а від кози. Козю-козю-козю, бе! Козю-козю-козю, бе!

І б’є й любується несвітським вереском дитини. А покине сього, дивись, за пару минут чепиться Мороза за якусь помилку в табличці множення і вже знов жартує:

— Мороз — боже його помнож! А ти як множиш, га? Neun mal neun ist neun und neunzig*, так? A einmaleins! A einmaleins! A einmaleins!* Я вас буду вчити! Я вам покажу!

А коли, було, його рука втомиться й йому прийде потреба відпочити, то він, ходячи по класу, солодко всміхається, дивлячись на перелякані, заплакані лиця дітей. Чим більше було таких лиць у класі, тим веселіше почував себе о. Телесницький.

— Прийдіте, мученици і праведници! — приговорював він, немов присолюючи болючі рани своїх жертв, — Прийдіте, єлика праведна, єлика прелюбезна. Перший Мороз — хтів би добре сісти, та не мож! Правда, Морозе? Другий Корпак — чує, що й у нього щось не так. Третій Скрипух — чує, що задок запух. Четвертий Матківський — і в того фелер таківський. П’ятий Ортинський — дістав за свій розум дитинський. Шестий Федермесер — і в нього ist nicht besser?. А семий Алерганд — дістав mit starker Hand*.

По кількох неділях такої практики довів клас до того, що діти справді туманіли зо страху і поступи в науці були чимраз гірші. Хоч усі вчилися і силкувалися якмога встерегтися побоїв, але ніяка пильність не помагала. Боязливіші, викликані до таблиці, тратили голос, тратили пам’ять вивченого; інші хоч і вміли, але, переконавшися, що за найменшу помилку їх ждала така сама кара, як і тих, що не вміли нічого, тратили віру в себе, махали рукою і або йшли до класу в надії на ласку божу, що ану ж як-небудь страшний василіянин не догляне, не "вирве" їх, або зовсім не ходили до школи по кілька день, воліючи за неоправдану неприсутність раз дістати кару, зазнавши перед тим хоч кілька день свободи чи то в лозах над рікою, чи в ліску за містком, ніж наїдатися страху і відбирати кару день у день. А в класі тим часом

стояла ненастанна тривога, лунав крик, і плач, і лемент, а над усім горував дикий, майже ідіотичний регіт отця-гумориста.

V

Ми жили весь час, мов у тумані. Хлоп’ячі веселощі щезли; діти ходили, мов приголомшені, насовлені, мов сердиті. Товариські забави були тоді ще загалом заборонені і навіть карались інколи; та ученики третього класу того року коли й здібні були до якої забави, то хіба до такої, що починалася і кінчилася бійкою. Билися між собою, билися по вулицях з жидиками, з термінаторами, з уличниками. Я не знаю, чи інші діти жалувалися своїм батькам та опікунам на ті щоденні побойовища в класі; здається, що так, бо чутка була, що деякі багатші купці жиди, бачачи, що їх діти приносять день у день синяки на спинах та сидженнях, ходили жалуватися до ректора, а коли се не помогло нічого, повідбирали своїх дітей зо школи. Дехто грозив скаргою до суду, але на виграння справи не було надії; биття вважалося тоді в Дрогобичі неминучим складником педагогії, а особливо елементарної. Щодо себе знаю, що я нікому не жалувався, нікому не говорив про те, що діялось у класі, але пам’ять тих огидних сцен, що тяглися день по день цілий рік, врізалася дуже глибоко в мою душу. Тямлю, що, скоро було коли знайду хвилину вільного часу, беру прут, запхаюся десь у бур’ян і січу, січу всі листочки, всі бадилі, гілляки, цвіти, все, що можна знівечити, б’ю й січу, доки довкола мене не стане найобридливіша руїна. Багато разів господарі й господині сварили на мене за се, бо я в своїй вандальській заїлості не розбирав, чи нищу шкідливі ростини, будяки, кропиву, осет та лопухи, чи пожиточні — буряки, фасолю, помідори та іншу городовину. Надто вночі я зривався, кричав, рецитував лекції, а потім плакав, просився, так що "цьоця" не могла видержати зо мною і не раз будила мене штурканцями, питаючи напівдобродушно, а напівсердито:

— Хлопче, а тобі що такого?

Правда, я вчився добре, і о. Телесницький рідко міг виловити мене на якійсь помилці. Надто місце, де я сидів, було дуже догідне: між

кафедрою, де з початком кождої години засідав о. Телесницький і відки своїм шулічим поглядом вибирав собі жертви, тобто викликав до питання звичайно тих, що мали найбільше заляканий вираз лиця і у яких, по його словам, малювалося на лиці нечисте сумління, — він мав звичай викликати відразу перед градус десять або дванадцять учеників і поти питав та мучив їх, поки всі за чергою не покуштували його тростини, — отже, кажу, між кафедрою і моєю, себто "ослячою", лавкою стояла кругла залізна піч з масивним, може, на півметра високим, підмуруванням і закривала мою лавку перед його зором так, що ми, горожани сеї лавки, зглядно рідко попадалися на очі о. Телесницькому, звичайно аж тоді, коли він по перших екзекуціях попадав у веселий настрій, збігав із градуса і починав, жартуючи, та підскакуючи, та розмахуючи руками, бігати по класу. А в таку пору він бував "добрий", любив, коли ученики вторували його ідіотичному сміхові, і хіба виїмково причепився до кого з невикликаних до градуса. Значить, я дуже рідко підпадав під руки о. Телесницькому, та проте враження того року лишились у мене незатерті, болючі й досі, і не в одному — чую се — скривили мій характер, попсували мою вдачу, причинили мені немало душевної муки в цілім житті. Певна річ, що й з іншими учениками було не ліпше. Та ні, з многими було далеко-далеко гірше.

Згадаю лиш одного. Моїм безпосереднім сусідом у "ослячій" лавці був якийсь Волянський — тихий та спокійний хлопчик, з головою так видовженою і сплющеною з боків, як я не бачив ні в кого потому. Хлопець був не сотворений для шкільної науки, а бодай для такої, як її подавали у василіян у Дрогобичі. Не знаю, як він дійшов до третього класу, але те знаю, що в третім класі він був справді "ослом": ані читати добре не вмів, ані додавати, ані писати, — про відміни, складання німецьких речень, множення та ділення й не говорити. Я не тямлю, коли й яким припадком він дістався до "ослячої" лавки, — певно, не обійшлося без посередництва тростинки о. Телесницького. Але, посадивши його тут, наш кат на якийсь час лишив його в супокої. "Заривав", себто запитував іноді, коли був у добрім гуморі, але, не одержуючи відповіді, вдоволявся стереотиповим дотепом: "Волянський — осел дарданський. Із нього науки, як з цапа вовни", — і йшов далі.

Я зразу, за прикладом інших хлопців, а головно самого вчителя, також сміявся з Волянського, називав його ослом дарданським і т. і. Але швидко між нами виникли зовсім інші відносини. Почалося з дрібних товариських послуг: сьому з нас треба пера, тому олівця, сей забув чорнило, той книжку — почали ми потроху ставати один одному в пригоді. Почав я пізнавати, що Волянський — добрий хлопець. Далі, на паузах, виходячи зі школи або перед початком години, ми заходили в розмови. Звичайно, як діти, як селянські сини — про рідне село, про улюблені забави, гулянки та заняття. Оказалося, що оба ми любили ліс, любили зелені луги, наші підгірські річки, риболовлю, пташків, гриби та ягоди. Всі ті речі давали нам тему до безкінечних розговорів, у яких ми інстинктом обминали "злобу дня", всю ту погань, що нас окружала в класі. Показалося ще одно — Волянський умів оповідати чудово. Він не запинався, не гикався, не повторяв поодиноких слів, як чинив, відповідаючи на питання о. професора. Його слова плили рівно, свобідно, були добірні та якісь такі мелодійні, що відразу хапали мене за серце. Оповідав, як старий, поважно, хоч ані крихти не "садився", з якимось відтінком тихої меланхолії. Досі бринить мені в душі його солодкий, рівний, тихий голос; досі триває почуття чогось ніжного, м’якого, гладкого та невимушеного, мов гладесенька, довга шовкова нитка тягнеться десь у безмежну далечінь — се враження його оповідань. Змісту їх не тямлю, але враження не затреться в душі до смерті. Коли було зачне оповідати, то зараз немов інший робиться, немов якийсь окремий, чужий дух вступає в нього і говорить його устами. І ніколи не повторявся, не говорив про те саме і тими самими словами. Все знав щось свіже, а може, лише таким свіжим способом оповідав.

Швидко я засмакував у його оповіданнях, мов бджола в меді з чужого улія, і зробився майже невідступним його товаришем, а властиво слухачем. Я почав ходити до нього на кватиру, пробував переробляти з ним, що мали ми завдане на завтра. Волянський ішов на ту роботу, аки овча на закланіє. Посидимо було з півгодини, помучимося. Що було до писання — рахункові задачі, німецькі задачі, — те попишемо, а властиво Волянський відпише від мене, а усного не може похопити.

— Ні, — скаже сумно, — не береться се моєї голови. Ось послухай лише!

І ми засядемо де-будь у куті — чи то в пустій комірці, чи в огороді, де нас ніхто не чує, і він почне оповідати. Коли вичерпалися його власні враження та описи, він перейшов до казок. І диво! Той хлопчик, що не міг нізащо затямити, як відміняється die Biene, а як der Bär, кілько буде 7 X 8, а кілько йде 7 у 65 — той сам "осел дарданський" знав напам’ять невичерпану силу казок і вмів оповідати їх так складно, так гарно та плавно, що я, привикши змалку чути добрих сільських оповідачів, і то добрих на різні лади — і жартливих, і сумовитих, — при його оповіданнях сидів, мов зачарований. Досі я згадую про сього хлопчину як про невияснений для мене психологічний феномен. Коли почислити докупи весь час, який він ужив на оповідання в моїй присутності, то, певно, вийде щонайменше тиждень, коли й не більше. І весь той час Волянський оповідав плавно, рівно, до речі, без зайвих фраз — і, що найцікавіше! — ніколи не повторив одного і того самого оповідання два рази. Його оповідання плило гармонійно, мов невеличка підгірська річка, що лагідно туркоче, ніде не спиняється, ніде не творить ані великих закрутів, ані тихих плес, ані шумних водопадів і ніколи не вертає взад. Я був так очарований його казками, що, хоч плохий каліграф, пробував записувати їх — звісно, з пам’яті, вечором у себе дома. Але де там! Не йшло! Чар його оповідання лежав у його слові, в його голосі — тодішня моя дитяча рука не була здібна перенести ані крихти всього того на папір, і я, знеохочений, кидав свої записки в огонь.

Можливо, що я прибільшую трохи, тобто, що в моїй уяві крізь призму довгих літ і трагічної смерті того хлопчини його постать виросла понад свій дійсний розмір. Сконтролювати сього не можу; спомини — се справді Dichtung und Wahrheit*. Чим більше і щиріше мемуарист силкується перенести вповні, з усіми фарбами й тонами, той образ давно минулих подій, який лишився в його душі, тим більша небезпека, що він до того образу додасть щось зайвого, пізнішого, нанесеного течією часу. Але ж зусилля в противний бік — подати лише голі контури картини, лише силуети або навіть дерев’яні рами — ще шкідливіше для

вірності споминів, бо дає скелет замість живого тіла, пустопорожню тінь замість конкретної дійсності.

Нехай же мій малий товариш Волянський стає перед вами в тій проясненій подобі, в якій він живе в моїй душі! Навіть коли в дійсності він був менше інтересний, мав менше оригінального талану, ніж мені здавалося тоді й здається тепер, — кому яка шкода з того? А злочин того, що був — знов так здається мені — причиною його смерті, через се таки не буде менший.

А причиною його смерті був не хто інший, як той сам наш учитель і кат, о. Телесницький! Не тямлю докладно, як воно вийшло, досить, що раз він "узявся до нього по— своєму". Викликав його до градуса, почав питати і зараз, на першій хибній відповіді, так засміяв, закпив, загулюкав його, що бідний хлопець зовсім забув язика в роті.

— Волянський, та бо ти у нас таки нічого не вчишся! — кричав о. Телесницький, торгаючи його то за руку, то за вухо та скачучи довкола нього, мов кат довкола грішної душі. — Я тебе вже не раз заривав, остерігав, упоминав, а ти ні та й ні. Га, сину, то так не можна! Мусимо раз подивитися тобі там, відки ноги ростуть! Ану, цензор, помічники! Простягніть його!

Цензор і помічники прибігли як стій. Волянський зразу стояв як оголомшений, не плакав, не просився, лише глядів якимись безтямними очима на о. Телесницького. Сей входив чимраз у ліпший гумор.

— Ану його! Кладіть! Або ліпше чекайте! Його тато, бідний, тратився на штанята... Штанята нічого не винні. Стягніть йому штанята.

Волянський кинувся, мов ужалений. Я бачив здалека, як його бліде лице нараз обіллялося краскою. Він кинувся до колін о. Телесницького, почав обіймати їх, благаючи помилування:

— Прошу отця професора! Я вже буду вчитися! Не буду ні їсти, ні спати, доки не навчуся всього! Прошу мені дарувати ще сей раз! Лиш сей остатній раз!

— Ні! — радісно кричав о. Телесницький, аж у долоні плещучи. — Ану, беріть його!

Цензор і помічники вхопили Волянського за руки, почали розщіпати його штани.

— Прошу отця професора! Лиш не на голу! Лиш не на голу! Я вже буду терпіти, буду лежати тихо. Лиш не на голу!

— Ні! Навмисно ні! — кричав о. Телесницький. — Ти засидівся занадто, треба тобі всипати такого, щоб ти хоч пару день не міг сісти!

І він пішов до вікна і взяв у руку грубу метрову паличку з вільхового прута, сукувату, покриту негладкою корою. Кілька день уже жалувався о. Телесницький, що не може настарчити тростин на наш клас, а отсе того дня ми побачили на кождім вікні наставлені по дві такі вільхові палиці. Ми не знали зразу, пощо вони там стоять, — одні догадувалися, що для піддержування фіранок, інші міркували, що се тички для тичення фасолі, що росла під вікнами в монастирськім огороді. Про властиву ціль тих знарядів, ту, яку глухо відчувала шкіра кождого з нас, ніхто не важився висловити здогаду. А проте всі з респектом гляділи на ті загадкові палки, і, хоч учителя не було в класі, ніхто не важився доторкнутись до них, а тим менше повикидати геть, у город або на вулицю. Тепер, коли о. Телесницький узяв у руки один із тих бучків і, помахуючи ним, весело наближався до своєї жертви, ми раптом зрозуміли їх призначення. Тим часом з Волянським зробилася несподівана зміна. Неминуча та й ще ганебна бійка, якої досі не бачив наш клас і якої він мав бути першою жертвою, довела його до одуру. Сей на вид слабосилий та невеличкий хлопчина почув у собі силу розпуки. Він шарпнувся, штовхнув одного помічника кулаком, а другого,

що розпинав його штани, коліном у груди, і оба відскочили від нього. Цензор Заяць держав його ззаду і кинув ним на градус. Він, закусивши зуби, почав фицкати ногами. О. Телесницький з буком у руках заскакував коло нього, та ось Волянський махнув чоботом якраз у тій хвилі, коли вчитель схилився вниз, і чобіт ударив його в самі зуби.

— Оввa! — скрикнув о. Телесницький, хапаючи себе долонею за рот. Із розтовченої губи потекла кров. Біль о. Телесницького був, мабуть, не дуже сильний, бо він, винявши з кишені хустку, лівою рукою приложив її до рота, а в правій замахнув палицею і, не тратячи доброго гумору, говорив далі:

— Е, сину! Так ти ось як? Ну, се у нас не йде! Сього ми не можемо дарувати! Ану, кладіть його!

Помічники тим часом разом з цензором таки премогли Волянського, стягли з нього верхні й нижні штани і простягли його на градусі. Оба помічники держали цупко за ноги, цензор сів на його плечах, придержуючи обома руками його руки, а о. Телесницький кинувся щосили бити бучком по голому тілу. Зараз за першим ударом Волянський крикнув страшенно. О. Телесницький зупинився; він смакував сей крик болю і не міг здержати себе, щоб не зажартувати:

— А, прецінь ми раз почули від тебе людський голос! Ану, ще раз!

Другий удар — новий несвітський окрик.

— О, се ще краще! — жартував о. Телесницький. — Зовсім так, як в тій пісні співається:

Dobył tak pięknego głosu baraniego,

Aż się stary Józef przestraszył od niego*.

А потім удари посипалися густо, градом.

— Ти мене до крові, то я й тебе до крові! Кров за кров! Кров за кров! — приговорював о. Телесницький.

І він сік, сік... Крик, виск, пищання нещасного хлопця, ніщо не зрушувало ката. Ось із-під вільхових сучків показалася кров, потекла струмком по білому тілу, на сорочку, на дошки градуса. О. Телесницький ще бив. Вільхова палка була забризкана кров’ю, а з неї кров під час розмаху почала бризкати по білих стінах класу. Волянський лежав тихо, очевидно, зомлів.

О. Телесницький зупинився. Дихав важко з натуги. Закровавлену хустку відняв від уст, потім вийшов на коридор, приніс склянку води і хлюпнув на зомлілого хлопця. Сей отворив очі, застогнав.

— Га-га-га! Пане Волянський! А як вам дрімалося? — жартував о. Телесницький. — А що, знаєте тепер, як то смакує? Ну, поможіть йому вбиратися!

Цензор і помічники підняли Волянського, привели в порядок його одежу, раз у раз піддержуючи його.

— Ну, що ж ти, не маєш сили сам стояти на ногах? А мав силу вибити мені зуби! Го-го, синку! Бачиш тепер, як то у нас виглядає? Ади!

І він показав йому закровавлену палку і криваві кропки по стіні, що набризкали з неї.

— Бачиш? А знаєш, як то називається? Отже, знай, се кутя з маком! Ти бачив, як на святий вечір кидають її на стелю і вона отакими бризками прилипне до стелі? Що тоді приговорюють? Не тямиш? Правда, кажуть: "Сійся, родися, жито, пшениця, всяка пашниця!" Так само і в нас. Із отакого сім’я має вирости пильність, умілість, послух,

покірність, пошанування старших і всяка інша пашниця. Ну, а тепер іди на місце.

Волянський, тихо стогнучи, стояв на місці. Помічники цензора взяли його попід руки і повели до лавки.

Сідаючи, він скрикнув з болю.

— Га-га-га! — реготався о. Телесницький. — А що, бігають мурашки? Шкроботять хрущі? А видиш, як то недобре засиджуватися на однім місці! Га-га-га! Смійтеся, хлопці! Смійтеся!

І весь клас зареготався силуваним сміхом.

— Отак! То гарно! Так належиться! Не правда, я вам не казав, що ви повинні тоді сміятися і тоді плакати, коли я вам скажу? Видите, преці я довів вас до того. Добре, хлопці! Хвалю вас за се!

Поки йшов регіт у класі і все оте дике знущання над дитячими душами, я в "ослячій" лавці, обік покараного товариша, душився від плачу. Мене щось стискало за горло, пекло внутрі, проймало болем, соромом і жалем, мовби я сам був винен усьому тому, що тут сталося, мовби я сповнив тяжкий злочин, дивлячися спокійно на се катування, не кричачи гвалту або не лігши сам під удари. Я потайки схилився і цілував, і слізьми обливав холодну руку Волянського.

Він сидів обік мене блідий, як труп. Ані кровиночки не було видно в його лиці, ані в губах. Очі й лице були мокрі від сліз. Він зирнув на мене не то з зачудуванням, не то з німою подякою і прошетав:

— Проведеш мене додому?

Я кивнув головою.

— І скажеш господині все, як було?

Я ще раз кивнув головою. Ми замовкли. О. Телесницький уже бігав по класу, розмахуючи кривавою паличкою, і шукав нової жертви для свойого людожерного гумору.

Я провів Волянського на його кватиру і розповів усе його господині. Бідна міщанка аж за голову вхопилася, побачивши скатовану дитину. Відмочуючи та віддираючи кроваві штанці від його ран, вона ридала, як по своїй власній умершій дитині. Вона проклинала нелюда-монаха, грозила, що піде до ректора, що покличе лікаря, аби списав visum repertum*, та, мабуть, не зробила сього. Одно лише зробила — положила Волянського до ліжка. Коли я прибіг вечором, він лежав у сильній гарячці і не пізнав мене. Аж тепер прийшов лікар і нагнав мене додому. Більше я не бачив Волянського. За тиждень він умер на запалення мізку. Ми ховали його з парадою, вся школа парами ходила на похорон. Усім було весело, бо той день був вільний від науки.

VI

Та се я перехопився трохи в хронологічнім порядку подій, забігши аж до покарання Волянського, що було кульмінаційною точкою всіх огидливих подій, яких свідком довелось мені бути того страшного року. О. Телесницький не відразу і не без певної боротьби з нашого боку довів нас до того, що ми плакали й сміялися по його наказу.

Певна річ, ся боротьба, була зовсім дитяча. Про якесь свідоме, солідарне поступування, про можність якогось супротивлення, якогось протесту з нашого боку в нас не було ані думки. Навіть на те, щоб жалуватися кому-будь на поступування нашого господаря класу, ми не швидко надумалися. Та й кому було жалуватися? Щодо ректора о. Барусевича, то хоч ми й любили його і вважали справедливим, але доступу до нього не мали. О. Телесницький упередив нас, сам раз у раз жалувався на нас, що ми ліниві, непослушні, свавільні і що без бійки не

можна собі з нами дати ради. Очевидно, він таким способом загороджував поле всякій скарзі з нашого боку на биття та жорстокість. Навпаки, під впливом його наговорів о. Барусевич кілька разів приходив до нашого класу, вичитував нам острі нагани та докори, побув звичайно з півгодини на лекції, а переконавшися наочно, що хлопці справді зле відповідають і мало вміють, повторяв свої докори і догани і відходив, здвигаючи плечима, очевидно лишаючи о. Телесницькому вільну руку робити з нами, що його душа забажає.

Своєму улюбленому катехиту о. Красицькому ми найскорше були б пожалувалися, та, на жаль, він зараз з осені захворував і науку релігії замість нього обняв той сам наш кат о. Телесницький. Аж десь по різдвяних святах о. Красицький видужав настільки, що міг прийти до нашого класу.

Він увійшов, як звичайно — потиху, так, що ми не чули його кроків, потім, прожогом отворивши двері і, мов із засідки, зазираючи до класу та регочучись своїм веселим, добродушним сміхом:

— Га-га-га!

Ах, але се не був його звичайний, давній сміх! Се була якась силувана, позичена веселість. І лице о. катехита не було давнє, кругле, здорове, радісне, з блискучими, веселими очима. Тепер воно було якесь запале, цеглясто— червоного кольору, з чорними колесами під вигаслими очима, з жовтими плямами на висках. Та й ми на його сміх не відповіли по-давньому, дружнім, веселим реготом, але, як миші в пастці, сиділи мовчки, насовлені, та тільки дехто знехотя всміхався. О. катехит звільна, з простягненою наперед головою надійшов на середину класу, став і довго роззирався по учениках, немов шукаючи чогось загубленого або мов заблуканий роззирається, не можучи зміркувати, в яке місце зайшов він, блукаючи.

— Діти! — скрикнув він нараз з якимось жартливим острахом у голосі. — А вам що такого? Чого так сидите, мов раки в торбі? Чому не смієтеся? Як то, ви не тішитеся моїм приходом?

— Тішимося, — відповіли ми.

— Але як? Ов, ви вже, бачу, забули, як треба дітям тішитися. Що ж, як же вам жилося за той час, поки ми не бачились?

Ми мовчали. О. катехит почав випитувати одного по однім, почав, як-то кажуть, тягти за язик і тільки по якімось часі довів до того, що один, далі другий, далі третій розплакався і почав оповідати свої пригоди. О. Красицький зразу не хотів вірити, велів одному, другому, третьому роздягатися і аж ахав, аж руками об поли бився, бачачи на дитячих тілах численні синяки, струпи та шрами з загоєних ран.

— Бійтеся бога! А се що таке? — мовив він. — Хіба ви не вчитеся, не пильнуєте школи, робите о. Телесницькому збитки?

Та нараз, не слухаючи наших відповідей, додав:

— Ні, хоч би ви були не діти, а стадо овець, то й то так знущатися було б гріхом. Ну-ну, цитьте! Вже я поговорю про се з о. Телесницьким і з о. ректором, якось-то воно буде.

Бідний о. катехит, очевидно, не знав, що своїм добрим наміром ще погіршить наше положення. Другого дня перед першою годиною рано прибіг на наш коридор монастирський ламполиз — ученик із четвертого класу, що жив у монастирі, діставав тут харч і одежу (головно завдяки о. Красицькому), вчився в школі і рівночасно співав у церковнім хорі та сповняв роль паламаревого помічника, — і, викликавши кількох учеників нашого класу, в тім числі й мене, на коридор, мовив з видом немалого заклопотання:

— Бійтеся бога, хлопці, що ви наробили вчора?

— Та що таке?

— Пощо ви наговорили о. катехиті, що о. Телесницький б’є вас?

— Або що? Хіба се не правда?

— Та що з того! Тепер будете мати біду.

— Яку?

— Вчора в рефектарі о. катехит почав ганьбити о. Телесницького. Зразу говорив лагідно, а коли о. Телесницький сказав, що то неправда, що хлопці ліниві та свавільні, а про биття набрехали, о. катехит розсердився. Так розсердився, що я ще ніколи не бачив його такого сердитого. Почервонів увесь, як буряк, кинув ложку та як не крикне: "Отче, що ви без серця, се я бачив учора, оглядаючи синяки та струпи на тих дітях. А тепер бачу, що ви й без честі. Ви дуже помилилися в виборі свойого звання. Вам треба було йти на псобійника, не на священика й учителя". Тут о. Телесницький зірвався з місця й почав і собі щось кричати, о. ректор почав утишувати їх, а мені веліли забиратися геть із рефектара. То я вже не чув, що там було більше, лиш то знаю, що о. катехит, прийшовши з рефектара, зараз положився до ліжка і почав кашляти кров’ю. Я побіг по доктора; отже не знаю, що казав доктор, але о. катехит лежить хорий.

Ламполиз угадав. О. Телесницький прийшов до класу в надзвичайно веселім настрої і задав собі того дня багато праці з нами: не спочив, поки весь клас один у одного не закуштував буків, не виключаючи навіть цензора Заяця, з яким кілька минут вели завзяту боротьбу чотири щонайдужчі хлопці і якого повалено на градус аж при власноручній помочі о. Телесницького. Ото була для нього радість! Немало дотепів

висипав він того дня, а найудатніший був остатній. Він написав на таблиці великими буквами:

"Dnia 15 grudnia wielka klęska w III klasie"*.

А під тим по-руськи:

"Дня 15 грудня великая кляска в III класѢ".

— Га-га-га! — реготався він. — Ану, ти, У́пав! — се він до мене так. — Чому то називається кляска?

— Бо як б’ють, то кляскає, ляск іде, — відповів я.

— Добре. Отже, маєте мені кождий на завтра переписати се по 100 раз, а то на те, щоб ви той день і ті слова затямили собі на ціле життя і щоб знали, як перед одним професором жалуватися на другого.

О. катехита Красицького ми вже більше не бачили в класі. Після тої пам’ятної сцени в монастирськім рефектарі він як зліг у постелю, то вже не піднявся з неї, хоча дожив іще до тої пори, коли о. Телесницького перенесено з Дрогобича до Добромиля. Той сам "ламполиз" оповідав мені, що, виїжджаючи з Дрогобича, о. Телесницький хотів було зайти до келії хорого о. Красицького і попрощатися з ним. Але хорий не велів впускати його.

— Ніколи в моїм житті я не бажав нікому зла, не сварився ні з ким і не пам’ятав заподіяної мені кривди, ані зневаги. І о. Телесницькому я не пам’ятаю того, що він говорив мені. Але того, що він робив з дітьми, я не прощу і не розгрішу ніколи. Бог, як хоче, може простити, але я не бог. Коли через се грішу, то радо понесу сей гріх на той світ. Але мені здається, що я сповнив би десять раз більший гріх, якби подав йому руку, якби дружньо стиснув ту руку, сплямлену найтяжчим злочином — систематичного, масового дітовбійства.

VII

Та поки що о. Телесницький мав необмежену власть над нашим класом і задержав її до кінця року. Правда, йому прийшлося побороти ще одну опозицію, але з сею він упорався ще легше й швидше, як з о. Красицьким. Ся опозиція — се був "пан Білинський", інтересна поява тих часів, про яку годиться тут сказати кілька слів.

Ми, діти, не знали докладно, хто такий той пан Білинський, хоча він був щоденнним гостем у нашій школі. Лише пізніше я довідався, що се був колись народний учитель, який по довголітній праці осліп на очі, стратив службу і, не маючи іншого способу життя, а може, кермуючись і іншими мотивами, ідеальнішого характеру, осів у Дрогобичі, купив чи винаймив невеличкий домик десь на Ткацькій вулиці чи над Солоним Ставком і отворив там sui generis пансіон для незаможних учеників. Він приймав до себе дітей заможніших селян або й священиків на кватиру, по десять, дванадцять або й п’ятнадцять; його жінка й наймичка варили їм їсти, прали шмаття, шили одежу, навіть шапки (по тих шапках, незугарних та однакової форми, які ми прозивали гірканями, можна було й пізнати пансіоністів пана Білинського), а сам пан Білинський виконував над ними не лише домашню опіку, але надто й працю корепетитора, перероблював лекції, випитував, доглядав писемних вправ. Хоч не здібний до публічної служби, він, проте, не був зовсім сліпий; не знаю, яка була у нього слабість, досить, що бачити він міг лише зовсім зблизька, притулюючи книжку майже аж зовсім до носа або носа до таблиці, а ходячи або сидячи, раз у раз махав головою то направо, то наліво, мов перебігаючи зблизька очима рядки якоїсь дуже великої книги І по скінченні одного живо біжучи знов до противного кінця. Та що було найцікавіше в появі пана Білинського, так се те, що він виробив собі у оо. василіян незвичайний на ту пору привілей: що день разом зі своїми пансіоністами приходив до школи, розміщував їх по класах і сам сидів у школі весь час шкільної науки, годину в тому класі, годину в іншому. Він сідав звичайно в остатню лавку, прислухувався науці, особливо пильно вважав, коли питано кого з його пансіоністів,

іноді в таких випадках робив свої уваги або, нібито докоряючи хлопця, старався зручно піддати йому добру відповідь.

До інших хлопців пан Білинський зовсім не творився, та проте всі ми любили його. Під час пауз він сидів тихо, не боронив нам ані кричати, ані бігати, терпливо дихав несвітською курявою, яку збивало 60 або 70 пар хлоп’ячих ніг, а коли не раз перед годиною німецького або рахунків цілий клас не знав напевно чи якогось родівника, чи якогось рахунку, ми оберталися до пана Білинського, і він ніколи не відмовляв свойого пояснення. Його пансіоністи сміялися з нього, з його скупості (він був скупий поперед усього для себе, ходив у біднім міщанськім убранні, густо вкритім латками, і призвичаював також своїх пансіоністів до можливо простої та скромної одежі), але проте любили його за його терпливість та добродушність. Загально звісний був у Дрогобичі жарт, що пан Білинський знає для непослушних та лінивих у своїм пансіоні одну-одніську кару — наколоти провинника своєю власною, тиждень неголеною бородою.

О. Телесницький зразу толерував пана Білинського в своїм класі. Інколи навіть, у сумнівних для нього наукових питаннях, він обертався до нього:

— Пане Білинський, а ви як гадаєте?

Пан Білинський уставав із свойого місця і, махаючи ненастанно головою, загикуючись, глухим голосом відповідав або, вийшовши до таблиці, помагав виробити рахунок.

Призвичаєний до давньої практики василіанської школи, пан Білинський ніколи не протестував, коли вчителі в класі били учеників. Навпаки, іноді, коли кара трафила когось із його пансіоністів, що дався йому взнаки чи то непослухом, чи лінивством і котрого він, проте, не важився карати дома, він висловлював своє вдоволення глухим буркотанням:

— А так, так, так! Так йому треба.

Почувши кілька разів такі голоси одобрення з уст пана Білинського, о. Телесницький ще більше полюбив його і поводився в класі так, як коли б там зовсім не було ніякого постороннього свідка. Яке ж було його зачудування, коли одного разу, в часі надзвичайно "веселої" години — веселої для о. Телесницького, а болючої для кільканадцятьох учеників — серед загальної, мертвецької тиші заляканих дітей почулося з кута з остатньої лавки голосне хлипання. Пан Білинський, скулившися і притуливши лице до лавки, плакав ревними сльозами.

— А там що таке? — скрикнув о. Телесницький.

Ніхто не відповідав. Хлипання чути було далі.

— Пане Білинський! Се ви? А вам що таке?

Пан Білинський устав, махаючи головою швидше, ніж звичайно.

— Вибачте, отче професор! Так мене за серце вхопило.

— Що вас ухопило? — смішливо питав о. Телесницький, наближаючися до остатньої лавки.

— Таке... яке вас не хапало ніколи. Жаль... жаль отих бідних дітей.

— Ого!

— Та й ще одно... Безсонниця. Вже два місяці, отче професор, ані одної ночі не можу заснути спокійно.

— А то чому?

— Та все через отих дітваків.

— А видите! Такі лямпарти! І як же ж тут…

— Ні, отче профе…фе…сор, — перервав його пан Білинський. — Не лямпарти. Поки день, не можу на них жалуватися. Вдень вони тихі, пильні, вчаться. А вночі кричать крізь сон, плачуть, кидаються. Знаєте, отче профе… фе…фесор, я вже два місяці ані одної ночі не можу спати спокійно.

О. Телесницький аж тепер зрозумів. Його лице налилося кров’ю. Ми всі сперли дух. Ми думали, що він кинеться на старого сліпого вчителя, а щонайменше хльосне його палицею, яку власне держав у руках. Але ні, гумор переміг.

— Га-га-га! — зареготався він. — Ади, я й не знав, що пан Білинський уміє жартувати. А знаєте, пане Білинський, я би вас запитав одну річ. Ви бачите букви в книжці?

— Як ве…ве…великі і зблизька…

— Ну, а діра, якою виходиться з сього класу, досить велика. А як підете до дверей, то вона буде досить близька, рукою насмотрите. І прошу мені забиратися зараз і не показуватися більше.

— Отче професор, — пробував змагатися пан Білинський, — я вже десять літ тут сиджу і ні від кого не чув такого слова. Мені о. ректор позволив.

— Ідіть до о. ректора чи до самого о. каноніка, а доки я тут господарем класу, то я тут маю до розказу, а не хто. І щоб я вас не бачив тут більше, бо не буду вважати на ваш вік і на вашу сліпоту, але велю викинути вас за двері.

— Отче профе...фе...фесор! Отче профе...фе...фесор, — булькотів пан Білинський, утираючи від сліз свої сліпі очі, та й урвав і, взявши під паху свою шапку — в нашім жаргоні се була "обергірканя", — звільна, хлипаючи, пішов із класу.

Більше ми його не бачили.

VIII

Позбувшися з класу сього одинокого постороннього свідка своїх подвигів, о. Телесницький міг забавлятися з нами по всій своїй уподобі. Тепер ніхто не стояв йому на перешкоді. До великодня з первісних 80 учеників лишилася в класі лише половина. Найцікавіше було те, що наш добродушний о. ректор немов не бачив і не знав нічого, а втім, хто знає, може, він і пробував уговкати о. Телесницького, та не міг? До нас, дітей, доносилися глухі чутки про ворожнечу, яка повставала против о. Телесницького в місті, і то в різних верствах. Раз, говорено, коли о. Телесницький з о. ректором показався в цукорні, присутні там багаті купці, жиди, невважаючи на о. ректора, викинули нашого вчителя за двері. Була чутка також, що на Задвірнім передмісті парубки засідалися на нього, чуючи, що він має в суботу приїхати на фільварок, який мали там о. василіяни. Нещастя хотіло, що замість о. Телесницького поїхав інший братчик — і пізнім вечором його принесли зомлілого та покровавленого, а на його плечах написала якась милосердна рука крейдою: "Вибачай, брате, але дідько тебе знав, що ти не Телесницький".

А о. Телесницький учителював і бавився. Остатні місяці шкільного року він майже не вчив, тільки знущався над дітьми. Йому замало було побоїв, він добирав способів, щоб мучити душі більше, як тіло. Він уже не карав інакше, як лише "на голу", і продовжував кожду кару на п’ять, десять або й більше минут. Коли бідного делінквента з обваженим задом поклали на градусі або на лавці і цупко взяли в руки, о. Телесницький наблизиться і сильно свисне палкою, але не б’є — і

регочеться до розпуку, коли бідна жертва, ще не почувши болю, лише чуючи свист палки, зверещить із самого страху.

— Але ж гов! Синоньку! Чого кричиш? Адже ще тобі нічого не сталося! — промовляє він. — Ну, скажи, болить тебе?

— Ні, — відповідає бідний мученик.

— Ну, бачиш. А тепер?

І тут сильний удар паде на голе тіло.

— Ну, тепер-то що іншого. Тепер можеш собі йойкнути.

Улюбленою його забавою був торг з делінквентом.

— Бачиш, ти нині не вмів лекції. Ну, скажи сам, що тобі належиться?

— Прошу о. професора, я вчився! — з плачем запевняє ученик.

— Ну, добре, вчився, але не вмієш. Що ж тобі за се належиться?

Коли ученик не відповідає, він береться сам оцінити число ударів. Коли ученик скаже мале число, він ніби пристане на се, але жадає, щоб бідний хлопець приймив їх мовчки, без крику, як належну данину. Коли хлопець пристане, він б’є з такою силою, що хлопець, хоч і не рад, мусить крикнути, а тоді о. Телесницький тріумфує:

— Га-га, сину! А де наша угода? Ти кричиш? Ну, вибачай, за се тобі подвоїться порція. Я тому не винен.

Нарешті скінчився той рік, певне, найстрашніший, найфатальніший рік мойого життя. Ми радісно розсталися з о. Телесницьким і більше вже

не бачили його. Його перенесено з Дрогобича до Добромиля і зроблено монастирським проповідником. Згадка про нього довгі літа важкою зморою лежала мені на серці, не вигасла й досі і не вигасне до моєї смерті.

Хто він був? Навмисний злочинець, чи sui generis доктринер, що робив се в добрій вірі, чи божевільний, що якоюсь помилкою замість у Кульпарків дістався на вчительську кафедру в Дрогобичі, я й досі не знаю. Я довго не важився відновлювати в душі спомини про нього. Та годі вагатися. Отсе ж і скидаю з душі хоч часть тих важких споминів. Нехай вони п’ятном нестертої ганьби та прокляття впадуть на його пам’ять, і на тих, що поставили та толерували його на тім становищі, і на всіх тих, що вчительство трактують як жорстоку іграшку та задоволення своїх диких інстинктів, а не як велике діло любові, терпливості й абнегації.

———————

*Nota bene — нотатка.

*Also — отже.

* Стій! (нім.). — Ред.

* Товариш (нім.) — Ред.

* Задачнику (нім.). — Ред.

* Влітку панує велика спека (нім.). — Ред.

* Влітку панує велика спека (польськ.). — Ред. * В спеку гуляти шкідливо (нім.). — Ред.

* В гарячому (польськ.). — Ред.

* В гарячці (польськ.). — Ред.

* Холодно (польськ.). — Ред.

* Спека. В українській транскрипції — упал (польськ.). — Ред.

* Своєрідний (лат.). — Ред.

* Віддавати (нім.). — Ред.

* Віддавати, роздавати; прогнати, вигнати; виконувати, помилятись; давати напрокат, в борг, нагороджувати (нім.). — Ред.

* Повертати, викривлювати; псуватися, гинути, губити; зменшувати, скорочувати (нім.). — Ред.

* Готовий (нім.). — Ред.

* Дев’ять помножити на дев’ять є дев’яносто дев’ять (нім.) — Ред.

* А один помножити на один! (нім.). — Ред.

* Не краще (нім.). — Ред.

* Сильною рукою (нім.). — Ред.

* Поезія і дійсність (нім.) — Ред.

* Видобув такий гарний баранячий голос, що старий Йосиф перелякався його (польськ.) — Ред.

* Посвідку про побої (лат.). — Ред.

* Дня 15 грудня велика поразка в III класі (польськ.). — Ред.